

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Schrickx, C.P.

Citation

Schrickx, C. P. (2015, May 19). *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schrickx, Christianus Petrus (Christiaan)

Title: Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Issue Date: 2015-05-19

1-1 Beeld van een knielende zuster met gebedenboek in de ene hand en kruidenmand in de andere hand, gemaakt door H. Bulsing. Het beeld is in 2010 geplaatst op de grafombe met daarin de herbegraven skeletten van het kerkhof van klooster Bethlehem.

I

Inleiding

1.1 Archeologie, geschiedenis en een vrouwenklooster bij Hoorn

Deze studie naar het vrouwenklooster Bethlehem in Westerblokker steunt op twee fundamenten: de historie en de archeologie. Over de mogelijkheid of juist onmogelijkheid van combinatie van beide disciplines lopen de meningen binnen beide vakgebieden soms uiteen. Archeologen lijken de historische archeologie als een zelfstandig vakgebied met eigen vragen en methodes te beschouwen, dat geheel onafhankelijk van de historie kan functioneren. Historici denken doorgaans de archeologie niet nodig te hebben bij hun onderzoek. Althans, die indruk van beide posities wordt verkregen als we tal van archeologische en historische publicaties bezien. In de archeologie vormen de historische gegevens vaak niet meer dan een inleiding op de analyse van de archeologische sporen en vondsten. In de geschiedschrijving blijven resultaten van archeologisch onderzoek veelal buiten beschouwing. Het meest opvallend is dit bij de diverse stadshistorische overzichtswerken die de laatste jaren zijn verschenen, waarbij de archeologie meestal slechts kaderteksten of zelfs hooguit enkele mooie plaatjes bij het historisch verhaal heeft geleverd.¹ Hoewel de historische archeologie met als voornaamste exponent de stadsarcheologie zich de afgelopen decennia in Nederland sterk heeft ontwikkeld, lijken archeologen en historici nog altijd op eigen eilandjes te zitten. Deze beeldspraak is in 2011 door Dick de Boer gebruikt om de situatie te beschrijven: 'De archipel is een ideale verbeelding van het historisch bedrijf: een eilandenrijk waar historici, kunsthistorici, literair historici en archeologen hun atollen en riffen, duinen en vulkanen bewonen en daar al dan niet letterlijk geïsoleerd hun bedrijf uitoefenen.'² Persoonlijk zou ik hieraan de bouwhistorici nog willen toevoegen. De Boer concludeert dat ondanks de voortschrijding van de historische archeologie als vakgebied de toenadering tussen historici en archeologen nog in de kinderschoenen staat.³ Als een van de oorzaken noemt hij de omstandigheid dat ten gevolge van het Verdrag van Malta archeologen tot archivariissen van het bodemarchief zijn geworden. Hij stelt zich de vraag wie dan de historici van de bodem zijn. En inderdaad ligt hier een deel van het 'probleem'. De agenda van de stadsarcheologie wordt in hoge mate bepaald door noodonderzoek ten gevolge van de vele nieuwbouw en de talrijke infrastructurele werkzaamheden in de steden. Ondanks pogingen de historische archeologie sturing te geven door onderzoeksagenda's en onderzoeksvragen, wordt de agenda in de praktijk in belangrijke mate ingevuld door prioriteiten en belangen van buiten de archeologie. Reflectie op, laat staan integratie van, de gegevens is hierdoor op de achtergrond geraakt en synthetiserend onderzoek blijft binnen de archeologie buiten de universitaire kaders veelal achterwege. Toch is dit geen reden de toekomst somber tegemoet te zien. De historische archeologie is nog een relatief jong vakgebied. Er komt een moment dat het noodonderzoek in de steden afneemt en het veilig gestelde bodemarchief in de depots niet meer in enorme hoeveelheden blijft aangroeien. De aandacht zal geleidelijk verschuiven van redden en archiveren naar beheren en ontsluiten. De integratie van beide vakgebieden zal daardoor in de toekomst meer gestalte krijgen.

1 Zie bijvoorbeeld: Carasso-Kok e.a., *Geschiedenis van Amsterdam* deel 1; Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Amsterdam* deel 2; Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*; Abels e.a., *Duizend jaar Gouda*.

2 De Boer, *Op naar Gozo*, 9.

3 Ibidem, 21.

Multidisciplinair onderzoek is dus nog altijd geen vanzelfsprekendheid. Ten aanzien van de middeleeuwse stedelijke kloosters heeft Hans Janssen reeds in 1984 op het gebrek aan historische interpretatie van de archeologische gegevens gewezen. Hij deed dat tijdens het Geert Grote-congres in Nijmegen waarbij een van de onderwerpen de ‘materiële cultuur en dagelijks leven in de frater- en zusterhuizen en de Windesheimse kloosters’ was.⁴ Janssen stelt in zijn bijdrage dat de studie naar de materiële cultuur van de stedelijke kloosters nog een grotendeels braakliggend terrein is.⁵ Als oorzaken noemt hij allereerst het ontbreken van voldoende archeologische basisgegevens en ten tweede het onvoldoende historisch interpreteren van deze gegevens. Aan dit laatste zou een gebrek aan belangstelling voor de materiële cultuur van de kloosters ten grondslag liggen. Sinds 1984 is het aantal opgravingen van kloosters verveelvoudigd en heeft zich de stadsarcheologie als vakgebied sterk ontwikkeld. Toch speelt de archeologie in de historische studie naar de kloosters die vanaf het einde van de 14de eeuw en in de 15de eeuw in de Nederlanden tot stand zijn gekomen nog altijd geen rol van betekenis. Dat is jammer want in deze periode vond een enorme vermenigvuldiging van het aantal kloosters plaats en de archeologie zou in de studie naar dit fenomeen een belangrijke bijdrage kunnen leveren. De Moderne Devotie en het grote aantal religieuze gemeenschappen dat daaruit is voortgekomen, heeft de afgelopen decennia in de historische wetenschap juist sterk in de belangstelling gestaan. Dit heeft geleid tot tal van publicaties, zoals we hieronder nog zullen zien.

Resultaten van archeologisch onderzoek of vondsten die bij kloosters zijn gedaan, zijn in de historische studies vrijwel volledig buiten beeld gebleven, terwijl deze wel een belangrijke aanvulling op ons beeld van het functioneren van de kloosters kunnen geven.⁶ Historische bronnen ten aanzien van kloosters hebben namelijk vaak een sterk normatief karakter: ze geven weer hoe in de ideale situatie de gang van zaken moest zijn. Hoe hieraan in bepaalde opzichten daadwerkelijk invulling werd gegeven in de inrichting van het kloosterterrein, het uiterlijk van de gebouwen en de gebruiksvorwerpen zijn gegevens die de archeologie kan leveren. Een kloosterplattegrond geeft informatie over het al of niet streven van een gemeenschap naar een klassiek kloostermodel. Volgens het oude monastieke ideaal lagen de kloostergebouwen systematisch gerangschikt rondom de kloosterhof. Het klooster vormde zo een in zichzelf gekeerd besloten complex. De wijze van bouwen zegt iets over de wijze waarop een gemeenschap zich naar de buitenwereld wilde profileren. Het onderzoeksgebied van de keramiek (als onderdeel van de materiële cultuur) van de late middeleeuwen en nieuwe tijd is in de archeologie de afgelopen jaren sterk in ontwikkeling: over datering, herkomst, verspreiding en sociaaleconomische achtergrond wordt steeds meer bekend. Keramische vondsten laten ons niet alleen zien welke voorwerpen in een klooster werden gebruikt, maar bieden ons ook informatie over het functioneren van een gemeenschap en de keuzes die daarbij werden gemaakt. De archeologie kan ook een bijdrage leveren in de discussie over de datering van de aanvang van een klooster. Uit historische bronnen is het moment van stichting van sommige gemeenschappen slecht bekend. De archeologie verschaft hierover soms zeer gedetailleerde informatie op basis van de datering van vondstmateriaal en dendrochronologische datering van houten resten. Ook over de omvang van een gemeenschap en de mate van gezondheid van de populatie kan de archeologie dankzij fysisch-anthropologisch onderzoek uitspraken doen. Daarnaast geeft onderzoek naar botanische resten en dierlijk botmateriaal inzicht in het voedselpatroon van een klooster. Dit hangt weer

- 4 De voordrachten zijn gepubliceerd als speciaal nummer van *Ons Geestelijk Erf*: Andriessen e.a., ‘Geert Grote’.
- 5 Janssen, ‘Materiële cultuur van stedelijke kloosters’, 313. De definitie van materiële cultuur is niet eenduidig. In de historische wetenschap wordt over het algemeen aan dit begrip (in navolging van de Franse Annales-school) een ruime invulling gegeven. Janssen sluit hierop aan: ‘materiële cultuur is het complex van roerende en onroerende goederen, die het geheel van het dagelijks leven bepaalden’ en ‘ook de (structurele) relatie van het individu of groepen van individuen tot dit goederencomplex’ (Janssen, ‘Materiële cultuur van stedelijke kloosters’, 315). In de archeologie bestaat de neiging de materiële cultuur te beperken tot gebruiksvorwerpen.
- 6 Een uitzondering vormt de publicatie over de Colligatie van Sibculo uit 2007 waarin een hoofdstuk aan de archeologische resultaten van de opgravingen in 1928 en 1929 wordt gewijd. Van een systematische uitwerking van de sporen en vondsten is echter geen sprake, mede doordat de opgraving slecht is gedocumenteerd, zelfs naar de maatstaven van die tijd. Van Dijk en Vonk, *Moderne devoten*. Zie voor een kort overzicht naar de historische bijdrage die de archeologische gegevens van kloosters kunnen opleveren: Janssen, ‘Materiële cultuur van stedelijke kloosters’, 323.

samen met de sociaaleconomische positie van de gemeenschap. In historisch onderzoek wordt van al deze archeologische gegevens te weinig gebruik gemaakt. De andere kant van het verhaal is dat in de archeologie bij de uitwerking van opgravingsgegevens van kloosters de historische bronnen vaak een zeer ondergeschikte rol spelen, terwijl in de regels en statuten van kloosters belangrijke informatie te vinden is over de wijze waarop het leven was vormgegeven. De beeldspraak van de eigen eilandjes waarop de historici en de archeologen zitten, klopt bij het onderzoek naar de kloosters maar al te zeer.

In dit boek wordt een poging gedaan de geschiedenis en archeologie voor één klooster met elkaar te integreren. Vanuit zowel de historische als de archeologische bronnen wordt de verkloosterings van een religieuze vrouwengemeenschap in West-Friesland binnen de brede kloosterbeweging van die tijd geanalyseerd. Onder verkloosterings verstaan we de stappen die een gemeenschap zette om steeds dichterbij het ideaal van het klassieke klooster te komen. Het klooster waarop we onze aandacht richten, is Bethlehem in de Bangert in Westerblokker, vlakbij Hoorn. Bethlehem is een van de vele vrouwenkloosters die in de 15de eeuw in de Noordelijke Nederlanden werden gesticht, en kan als exemplarisch voor tal van die gemeenschappen worden gezien. Uiteraard kan over de mate van representativiteit worden getwist. In deze studie wordt ervan uitgegaan dat alle religieuze vrouwengemeenschappen in die tijd een kloosterlijk karakter hadden. Ze varieerden onderling in regels en statuten en waren bij verschillende ordes of kapittels aangesloten maar streefden in wezen alle naar een kloosterlijk bestaan. Deze stelling zal in dit boek aan de hand van de West-Friese kloosters nader worden onderbouwd.

De verkloosterings van Bethlehem maakte deel uit van een brede kloosterbeweging. Dat vanaf het einde van de 14de eeuw veel kloosters in de Nederlanden werden gesticht, is uit de literatuur goed bekend. De devotie en het religieuze enthousiasme waren in die tijd groot. De 15de eeuw was zonder meer een bloeiperiode voor de nieuw gestichte kloosters. Dat dit veranderde in de 16de eeuw, een periode waarin zich veel sociale en religieuze veranderingen voordeden die uiteindelijk culmineerden in de Reformatie, is eveneens bekend. Ten gevolge hiervan kwam een abrupt einde aan het kloosterleven in deze omstreken. Het laatste kwart van de 15de eeuw wordt als breukvlak in deze ontwikkeling beschouwd: de bevolking keerde zich geleidelijk van de kloosters af, de stroom inkomsten uit devote schenkingen droogde op en economisch zware tijden braken voor de kloosters aan. Dat is althans het heersende historische beeld. Maar wat weten we nu werkelijk over de levensvatbaarheid van het kloosterleven aan het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw? Klooster Bethlehem geeft ons de mogelijkheid de mate van vitaliteit van het kloosterleven op dit breukvlak in de kloostergeschiedenis te onderzoeken. Dit klooster is namelijk in 1475 als laatste religieuze gemeenschap in West-Friesland gesticht en behoort in geheel Nederland tot de laatste generatie vrouwenkloosters van de laatmiddeleeuwse kloosterbeweging. Voor dit klooster beschikken we over een verhoudingsgewijs rijk scala aan historische en archeologische bronnen. De verkloosterings en daarmee samenhangende institutionalisering van de gemeenschap binnen de Orde van het Heilig Kruis (de orde waartoe de gemeenschap op zeker moment behoorde) en de beweegredenen hierachter, zijn aan de hand van beide typen bronnen goed te volgen. Dit geeft ons een beeld van de mate van succes van deze nieuwe gemeenschap.

1.2 Archeologisch kader

De archeologie heeft Bethlehem op de kaart gezet: het klooster is voor een groot deel opgegraven. Bij de start van het archeologisch onderzoek in 2003 was vrijwel niets over dit klooster bekend. De geschreven bronnen spreken over enkele eenvoudige gebouwen. Dat zou volgens de kronieken de reden zijn dat het klooster naar de kleine bijbelse plaats Bethlehem is genoemd.⁷ Niets aan de Bangert, de weg waaraan het klooster moest hebben gestaan, herinnerde tot voor kort nog aan zijn bestaan. Zelfs de locatie was onzeker. De bekende 16de-eeuwse cartograaf Jacob van Deventer geeft het klooster aan de andere kant van de weg weer dan waar het op basis van de geschreven bronnen verwacht mocht worden. Een kleinschalig archeologisch proefonderzoek werd door de Archeologische Dienst Hoorn in het kader

7 *Chronicon*, fol. 76r.

van de aanleg van de nieuwbouwwijk Bangert-Oosterpolder in 2003 gepland om te kijken of er nog iets van het klooster was terug te vinden. De verwachtingen waren niet hoog gespannen. En inderdaad leverde dit proefonderzoek relatief weinig op: enige puinsporen, enkele afvalkuilen en slechts één fundament, waarvan de datering onzeker was. Op het grote terrein werden enkele zones geselecteerd voor vervolgonderzoek. Dit vond eind 2005 en begin 2006 plaats. Al snel bleek veel meer in de grond te zitten dan gedacht en het onderzoek werd groter en groter. Plattegronden van gebouwen, waterputten, bruggen, heel veel afvalkuilen, duizenden scherven en zelfs het kerkhof kwamen tevoorschijn. De resultaten vormden de aanleiding tot nog een vervolgonderzoek in 2008. Uiteindelijk is een gebied van circa 2,6 hectare vlakdekkend onderzocht.⁸

Archeologisch onderzoek naar kloosters wordt al sinds de 19de eeuw verricht. Een van de oudst bekende waarnemingen in Nederland vond plaats in 1834 op het terrein van klooster Nieuwlicht in Westerblokker, op een afstand van ruim een kilometer van Bethlehem. De fundamente van dit klooster werden in dat jaar verwijderd. In opdracht van het R.K. Kerk- en Armbestuur van Westerblokker heeft stadsarchitect J.C. Genis toen een plattegrond van het klooster getekend op basis van de nog aanwezige muurresten.⁹ In hoeverre de plattegrond op werkelijk vastgestelde sporen berust of dat deze grotendeels fantasie is, valt niet te achterhalen. Wat de tekening wel illustreert, is dat de aandacht in die tijd vooral uitging naar de kloosterplattegrond. Vanuit dat uitgangspunt zijn diverse oude kloosters archeologisch onderzocht. Van groot belang is nog altijd het onderzoek dat door Van Giffen vanuit het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI) van de Rijksuniversiteit Groningen is verricht naar de cisterciënzer abdijen Aduard (Groningen) en Klaarkamp bij Rinsumageest (Friesland) in de jaren 1939-1941. Pas in 1977 zijn de resultaten inclusief de kloosterplattegrond van Klaarkamp beknopt in een artikel gepubliceerd.¹⁰ De opgravingen illustreren de eenzijdige aandacht voor de kloosterplattegrond in deze tijd. Het kloosterterrein stond nog nauwelijks in de belangstelling. Dit had overigens niet alleen te maken met de archeologische vraagstellingen, maar kwam ook voort uit praktische overwegingen: het graafwerk vond nog volledig met de hand plaats, waardoor grootschalig vlakdekkend onderzoek niet mogelijk was.

Geleidelijk zijn ook de late kloosters uit de 14de en 15de eeuw onderwerp van archeologisch onderzoek geworden. In eerste instantie ging ook bij deze kloosters de aandacht uit naar de plattelandsvestigingen. Vanuit het Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie (IPP) van de Universiteit van Amsterdam is bijvoorbeeld in de jaren 1967-1969 het in 1431 gestichte klooster Galilea Minor bij Monnickendam onderzocht.¹¹ Door doelgericht sleuven te graven kon de kloosterplattegrond grotendeels worden gereconstrueerd.¹² Sindsdien is de aandacht verschoven naar de steden. Belangrijk hierbij is vooral de ontwikkeling van de stadsarcheologie als eigen discipline. In de meeste grote steden is in de loop van de jaren zeventig en tachtig een stadsarcheoloog aangesteld. Noodonderzoek naar stedelijke kloosters, die veelal gesticht zijn in de 14de of 15de eeuw, vond steeds vaker plaats. De invoering van het Verdrag van Malta heeft een grote stroom aan binnenstadsopgravingen tot gevolg gehad. In vrijwel alle steden zijn delen van kloosters opgegraven. In 2006, op het moment van de opgraving van Bethlehem, waren 147 kloosters in Nederland op enigerlei wijze archeologisch onderzocht.¹³ Inmiddels kan deze lijst uitgebreid worden tot boven de 150 kloosters. Dit lijkt veel, maar bij nadere beschouwing blijkt de oogst aan archeologische (en bouwhistorische) basisgegevens teleurstellend klein te zijn. Over slechts 66 van deze 147 kloosters zijn publicaties verschenen. In de meeste gevallen gaat het om een artikel, archeologisch rapport of een vermelding in een kroniek. In maar enkele gevallen betreft het een uitgebreide publicatie. Het archeologisch onderzoek omvat vaak alleen een bouwdeel waardoor de informatieve waarde gering is. In slechts zeven gevallen is een volledig klooster opgegraven, waarbij wel de kanttekening moet worden geplaatst dat in die gevallen het kloosterareaal vaak minder goed is onderzocht. Het

8 De projectleider bij dit onderzoek was drs. G.T.C. van den Berg, Hollandia Archeologen BV.

9 WFA, collectie stilstaand beeld.

10 Praamstra en Boersma, 'Archäologische Untersuchungen der Zisterzienserabteien'.

11 Het IPP is in 1951 opgericht. De historische archeologie behoorde toen nog niet tot het vakgebied, zoals ook uit de naam blijkt.

12 Besteman en Heidinga, 'Klooster Galilea Minor'.

13 Lempke, *Op zoek naar kloosteraardewerk*.

onderzoek van klooster Bethlehem heeft zich juist op dit kloosterareaal gericht waarover archeologisch nog erg weinig bekend is.

Vastgesteld kan dus worden dat de archeologie wat betreft het onderzoek naar de (vrouwen) kloosters uit de late middeleeuwen ver achterblijft bij de geschiedschrijving. Synthetiserend archeologisch onderzoek naar kloosters is nog niet verricht. Integraal historisch en archeologisch onderzoek naar kloosters vindt te weinig plaats. De publicatie van Besteman en Heidinga over het hierboven genoemde klooster Galilea Minor bij Monnickendam uit 1975 is nog altijd een van de weinige gedegen integrale studies.¹⁴ Eveneens uit 1975 dateert de op integraal onderzoek gebaseerde bundel *De kartuizers en hun Delftse klooster*, met een bijdrage van Renaud over het vondstmateriaal.¹⁵ Archeologisch valt op beide publicaties wel wat af te dingen, maar dat komt vooral door voortschrijding van de kennis binnen het vakgebied. Van recenter datum, uit 1997, is een fraaie bundel met een integrale benadering getiteld *De zusters van Sanct-Agnetenhuus. De geschiedenis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnietenconvent*.¹⁶ Niet onvermeld mag tot slot blijven het boek *Dat coevent toe Oldenzaal. De geschiedenis en opgraving van het Agnesklooster te Oldenzaal* uit 2004.¹⁷ Daar houdt het voor Nederland zo ongeveer wel bij op. Naast de genoemde publicaties zijn er wel talloze archeologische rapporten en artikelen, maar van een integrale benadering of vergelijking is meestal geen sprake, laat staan dat synthese van archeologische gegevens van kloosters in het algemeen heeft plaatsgevonden.

Een deelgebied binnen de archeologie is de studie naar materiële cultuur. Onder deze brede noemer vallen alle mobiele voorwerpen, waarbij vooral aan gebruiksvoorwerpen wordt gedacht. In de 19de eeuw en tot ver in de 20ste eeuw was de studie naar gebruiksvoorwerpen voor de middeleeuwen en nieuwe tijd een nog weinig ontwikkeld onderzoeksgebied. Vondsten werden niet systematisch verzameld en de aandacht ging vooral uit naar fraaie museale voorwerpen. Tegenwoordig wordt vondstmateriaal veelal statistisch verwerkt en gebruikt voor sociaal-economische of functionele analyses. De stand van zaken op het gebied van het onderzoek naar de materiële cultuur van kloosters is echter bijna onontgonnen terrein. In de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie wordt dit treffend verwoord: ‘Ondanks grote kloosteropgravingen, zoals het Cisterciënzerklooster Ter Hunnepe bij Deventer, is over de materiële cultuur van deze gespecialiseerde gemeenschappen weinig tot niets bekend.’¹⁸ Het boekje *Amsterdamse kloosters in de Middeleeuwen* dat is verschenen in 1997, is een van de weinige pogingen de voorwerpen en vondsten te koppelen aan historische bronnen.¹⁹ Het geeft een aardig beeld van de materiële cultuur, inclusief het boekenbezit, van de religieuze gemeenschappen in Amsterdam. Onlangs is het tweede deel van de publieksgerichte serie *De middeleeuwse klooster geschiedenis van de Nederlanden* verschenen, dat handelt over het dagelijkse leven in de kloosters. Hierin staat een bijdrage van Jos Koldewij waarin hij een poging doet de boedels van kloosters te reconstrueren.²⁰ Hij constateert dat een overzichtsstudie over de materiële cultuur van het middeleeuwse klooster in de Nederlanden ontbreekt.²¹ Op basis van enkele voorbeelden van kloosters probeert hij een totaalbeeld van het kloosterinterieur te geven. Een probleem bij deze benadering is dat hierdoor verschillen tussen de diverse kloosterordes geheel wegvallen. In de reeds vermelde stand van zaken van de kloosterarcheologie uit 2006 zijn enkele eenvoudige criteria geformuleerd waaraan een publicatie van aardewerk moet voldoen om geschikt te zijn voor analyse. Van de 147 achterhaalde kloosteropgravingen voldoen slechts vijf aan die criteria, namelijk het St. Claraklooster in Brielle (clarissen), het St. Agnesklooster in 's-Gravenhage (regularissen), het Dominicanenklooster in 's-Gravenhage, het St. Agnesklooster in Leiden (regularissen) en het St. Agnesklooster in Oldenzaal (tertiarissen).²² Als we deze vijf vondstcomplexen bekijken, valt op dat

14 Besteman en Heidinga, ‘Klooster Galilea Minor’.

15 Gumbert e.a., *Kartuizers en hun Delfse klooster*.

16 Van der Pol en Smit, *Susteren van Sanct-Agnetenhuus*.

17 Hinke e.a., *Dat coevent toe Oldenzaal*.

18 NOaA 20 deel 3, 3.8 Productie, distributie en consumptie van mobilia.

19 Schilder, *Amsterdamse kloosters in de Middeleeuwen*.

20 Koldewij, ‘Inventaris van het middeleeuwse klooster’.

21 Ibidem, 31.

22 Lempke, *Op zoek naar kloosteraardewerk*.

de hoeveelheid vondstmateriaal in alle gevallen in vergelijking met die van het klooster Bethlehem zeer gering is. Het aantal vondsten van Bethlehem is groter dan bij welke opgraving van een klooster in Nederland en wellicht daarbuiten tot nu toe is gedaan. De determinatielijst van de keramiek van de in 2005 en 2008 uitgevoerde campagnes omvat in totaal meer dan 30.000 records, variërend van een scherf tot een heel object.²³ Deze enorme hoeveelheid maakt statistische analyse mogelijk en biedt de kans met gerichte onderzoeksvragen naar het materiaal te kijken. Centraal hierbij staat de vraag wat het materiaal ons over het leven in het klooster vertelt.

1.3 Historisch kader

Klooster Bethlehem maakt deel uit van een serie kloosterstichtingen in West-Friesland, die begon in 1385. Op het moment dat het klooster tot stand kwam, zo omstreeks 1475, bestonden in en rondom Hoorn acht kloosters. Verder waren er in Enkhuizen nog vier, in Medemblik twee, in Grootebroek één en tot slot in Schagen nog één klooster. In totaal telde West-Friesland zestien kloosters: drie voor mannen en dertien voor vrouwen. In Alkmaar, net buiten West-Friesland, waren rond 1475 vier kloosters, namelijk één mannenklooster en drie vrouwenkloosters.²⁴ Het tot stand komen van een groot aantal kloosters binnen een relatief korte periode is zeker geen specifiek West-Fries verschijnsel. In Amsterdam bestonden bijvoorbeeld op zeker moment negentien kloosters.²⁵ De kloosterdichtheid van Hoorn en Amsterdam was vermoedelijk ongeveer even groot, want de totale bevolkingsomvang van Amsterdam kan eind 15de eeuw worden geschat op ongeveer 10.000 inwoners, terwijl Hoorn ongeveer 3600 inwoners kende.²⁶ Amsterdam is slechts een voorbeeld van de vele steden waarin zich een vergelijkbaar proces voordeed. Kloosters schoten in de zich verstedelijkende maatschappij overal als paddenstoelen uit de grond. De meeste kwamen voort uit de religieuze beweging die als de Moderne Devotie wordt aangeduid.

Het fenomeen van de indrukwekkende vermenigvuldiging van het aantal kloosters, vooral van de stadskloosters, is al vanaf de 17de eeuw onderwerp van studie geweest. Reeds in 1670 werd door J. Lindeborn een overzicht uitgegeven van de conventen van het Kapittel van Utrecht in het bisdom Deventer.²⁷ De eerste min of meer systematische studie over de diverse kloosters en abdijen in Holland en Zeeland verscheen in 1854 van de hand van R.C.H. Römer.²⁸ Hij behandelde hierin zowel het Kapittel van Windesheim als het Kapittel van Sion. De tertiariissen (zusters die de derde regel van Franciscus volgen) van het Kapittel van Utrecht komen hierin echter slechts zijdelings ter sprake, want Römers aandacht ging vooral uit naar de oude kloosterordes. Hoewel dit werk inmiddels verouderd is, wordt er nog altijd regelmatig naar verwezen en is het zelfs in 2010 als paperback herdrukt. David de Kok publiceerde in 1927 een werk over zowel de clarissen als tertiariissen.²⁹ In dit boek gaf hij de inhoud van een heel aantal teksten weer die in verband staan met het Kapittel van Utrecht. In de decennia daarna was vooral Dalmatius van Heel actief op het gebied van de derde orde in het bisdom Utrecht.³⁰ Hij stelde voor het eerst een lijst van conventen samen die hebben behoord bij het Kapittel van Utrecht. Specifiek voor Amsterdam kan het proefschrift van Isabella van Eeghen worden genoemd, dat gaat over de aldaar gestichte vrouwenkloosters en het begijnhof en is verschenen in 1941.³¹ Over het Kapittel van Sion, dat als exponent van de Moderne Devotie kan worden gezien, is in 1949 een studie

23 Deze telling is exclusief het bij het proefonderzoek in 2003 opgegraven materiaal. Schrickx, *Buitenklooster Bethlehem* 3.

24 Mogelijk waren er in totaal geen zestien maar vijftien kloosters (twee voor mannen en dertien voor vrouwen) want het is onzeker of het in 1458 in Enkhuizen opgerichte mannenklooster in 1475 nog bestond.

25 De Melker, 'Burgers en devotie', 287.

26 Schrickx, *Steden in een veenontginningslandschap*, 126.

27 Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, 249-260.

28 Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen*.

29 De Kok, *Bijdragen tot de geschiedenis*.

30 Van Heel, 'Tertiariissen van het Utrechtsche kapittel'. Van Heel dateerde deze lijst in 1470, maar dit jaartal is door Goudriaan gecorrigeerd op 1570.

31 Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof*.

verschenen van Eelcke Ypma.³² Ook aan het Kapittel van Windesheim is de nodige aandacht in de literatuur besteed. In 1986 publiceerde Rudolf van Dijk een gedegen studie over de constituties van de aangesloten kloosters.³³ Daarnaast publiceerde hij in de jaren zeventig en tachtig tal van artikelen op het gebied van de spiritualiteit van de Moderne Devotie. Uit dit omvangrijke oeuvre zijn enkele bijdragen in herziene editie in 2012 gebundeld.³⁴ Uit de jaren negentig van de 20ste eeuw dateert een aantal publicaties over het Kapittel van Utrecht van Florence Koorn.³⁵ Van belang voor de vroege zuster- en broederhuizen van het gemene leven is het boek van Weiler uit 1997.³⁶ Tot slot mag in deze serie publicaties ook het boek onder redactie van Rudolf van Dijk en Mariska Vonk over de Colligatie van Sibculo uit 2007 niet onvermeld blijven.³⁷ De groep kloosters die tot deze colligatie wordt gerekend, kwam voort uit de Moderne Devotie maar nam de leefregel van de cisterciënzers aan.

Na 2000 is binnen de historische wetenschap nog meer aandacht uitgegaan naar de Moderne Devotie en de conventen van de derde orde van Sint Franciscus in het bijzonder. Dit heeft geresulteerd in een drietal publicaties die ons inzicht in de religieuze beweging vanaf het einde van de 14de eeuw tot en met de 16de eeuw sterk hebben vergroot. De aanzet hiertoe is in 1998 gegeven door Koen Goudriaan in een artikel over de tertiariissen in het bisdom Utrecht.³⁸ Dit artikel vormde tevens de basis voor het *Monasticon Trajectense*.

De eerste publicatie is de studie van Bas de Melker uit 2002, waarin hij het ontstaan van de kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in de periode 1385-1435 tegen het licht van de mentaliteits- en gedragsveranderingen van de poorters plaatst.³⁹ Hij heeft een aantal termen ingevoerd die ons de interactie tussen de verschillende instellingen en de burgers beter doen begrijpen. In de tweede helft van de 14de eeuw leidde de economische groei tot de beschikbaarheid van kapitaal en de vorming van een economische elite. Daarnaast kwam een stedelijk patriciaat tot stand. Door de individualisering van de samenleving werd ook de godsdienstbeleving steeds persoonlijker. Dit leidde tot twee vormen van devotie: participatieve (actief) en instrumentele (passief) devotie. De kloosters voorzagen in beide behoeften. Individuen uit alle sociale lagen van de bevolking konden toetreden. Memoriediensten waren het middel bij uitstek om te voorzien in de instrumentele devotie. Om deze ontwikkeling te ontleden, heeft De Melker het door Hans Mol bij het kloosteronderzoek ingevoerde begrip van de zielenheilsmarkt voor de Amsterdamse situatie nader uitgewerkt.⁴⁰ De kloosters vormden gezamenlijk met andere religieuze, kerkelijke en charitatieve instellingen (zoals kerken, kapellen, broederschappen en gasthuizen) een zielenheilsmarkt met middelen ter redding van de ziel als spirituele handelswaar.⁴¹ Dit doet ons de interactie tussen de verschillende spelers op de markt beter begrijpen.

Twee jaar na De Melkers studie naar Amsterdam verscheen de dissertatie van Madelon van Luijk onder de titel *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580*. Hierin analyseert de auteur systematisch het tot stand komen en het functioneren van kloosters in een stad in Holland en een stad in de IJsselstreek om tot een verklaring van deze religieuze vrouwenbeweging te komen.⁴² Zij plaatst deze beweging tegen de achtergrond van de grote maatschappelijke veranderingen die zich in de Noordelijke Nederlanden vanaf de 14de eeuw voordeden. De conventen van de derde orde stonden open voor vrouwen uit alle sociale klassen en boden alleenstaande vrouwen bescherming en zekerheid. Zij benadrukt deze aardse motieven, maar wijst ook op het religieus reveil uit deze periode. Tevens komt ze tot de constatering dat de religieuze gemeenschappen zich kenmerkten

32 Ypma, *Generaal kapittel van Sion*.

33 Van Dijk, *Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters*.

34 Van Dijk, *Twaalf kapitels*.

35 Koorn, 'Kapittel van Utrecht'.

36 Weiler, *Volgens de norm van de vroege kerk*.

37 Van Dijk en Vonk, *Moderne devoten in monnikspij*.

38 Goudriaan, 'Derde orde van Sint Franciscus'.

39 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*. Wel gepubliceerd is een artikel op basis van dit proefschrift: de Melker, 'Burgers en devotie'.

40 Mol, 'Kruisheren op de Friese zieleheilsmarkt'.

41 Ibidem, 7.

42 Van Luijk, *Bruiden van Christus*.

door een grote mate van diversiteit en institutionele veranderlijkheid. Het monastieke landschap was een stuk ingewikkelder dan in het verleden bij bestudering van de Moderne Devotie wel is gedacht. Van belang zijn vooral de criteria die ze hanteert bij haar indeling in zusterhuizen, conventen en kloosters en de stappen die de individuele gemeenschappen daarbinnen zetten. Bij Van Luijks analyse vallen wel enkele kritische kanttekeningen te plaatsen.⁴³ De aanduiding ‘tweede’ religieuze vrouwenbeweging impliceert dat sprake was van een geheel nieuwe beweging, terwijl deze onderdeel uitmaakte van een proces waaraan in de 13de eeuw geen einde is gekomen. In Vlaanderen en Brabant kwam in de 13de en vroege 14de eeuw een groot aantal begijnhoven en begijnhuizen tot stand. Hier is duidelijk een verband met de sterke urbanisatie in dit gebied in die periode. In de Noordelijke Nederlanden kwam de urbanisatie later op gang en ontstonden pas vanaf eind 14de eeuw veel nieuwe (leken)gemeenschappen. Zeker bij die vroege stichtingen zijn duidelijke parallellen met de begijnhoven aanwezig. Beide vormden een lekenbeweging waarbij vrouwen van lage komaf konden intreden zonder uitgebreide scholing en zonder verplicht te zijn tot grote medegaven. De veronderstelde ‘eerste’ en ‘tweede’ beweging lopen in elkaar over. Gedurende de ‘tweede’ kwamen ook nieuwe kloosters van de oude orden tot stand. Dit is een onderbelicht gegeven bij de studies naar de Moderne Devotie, die sterk zijn gericht op de nieuw opgerichte kapittels: het Kapittel van Utrecht, het Kapittel van Windesheim en het Kapittel van Sion. Onderscheid maken tussen een ‘eerste’ en een ‘tweede’ religieuze vrouwenbeweging is niet meer dan een verondersteld chronologisch breukvlak, waardoor lange-termijnontwikkelingen naar de achtergrond raken.

De derde publicatie is de studie van Hildo van Engen die in 2006 verscheen onder de titel *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie*.⁴⁴ Hoewel de auteur zich bewust is van de diversiteit zoals door Van Luijk benadrukt, stelt hij dat alle conventen van het kapittel zich kenmerkten door een kloosterlijke levensstijl. Hij concludeert dat het Kapittel van Utrecht kan worden gezien als een exponent van de monastieke observantiebeweging.⁴⁵ Observantisme is de getrouwe navolging van een kloosterregel. Het karakteriseren van het kapittel als observante hervormingsbeweging werpt een nieuw licht op de kloosterbeweging. Naar de kloosterhervormingen in de Noordelijke Nederlanden is namelijk nog maar weinig onderzoek gedaan.

Door de aandacht die de Moderne Devotie en de daarmee samenhangende Congregatie van Windesheim, broeder- en zusterhuizen van het gemene leven en conventen van de derde orde in de moderne geschiedschrijving hebben gekregen, is de monastieke observantiebeweging in de andere orden op de achtergrond geraakt. Binnen alle orden is in de 14de en 15de eeuw een streven naar hervormingen zichtbaar. Om die reden is in 2008 een bundel van artikelen uitgebracht onder de titel *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* onder redactie van Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven.⁴⁶ De hoofdvraag in alle bijdragen is: in welke mate had de Moderne Devotie een aantoonbare impact op het observantisme van overige orden? Hiertoe worden in afzonderlijke bijdragen de minderbroeders, clarissen, kartuizers, norbertinessen en conversinnen van Augustinus besproken. Vooral deze laatste bijdrage van Koen Goudriaan is voor de studie naar klooster Bethlehem van belang.⁴⁷ Hij stelt dat, net als uit de studie van Van Luijk bij de tertiarijconventen bleek, er een grote diversiteit is tussen de kloosters die de regel van Augustinus volgden. De leefwijze in een klooster werd niet alleen bepaald door de regel, maar bovenal door de statuten. In de Noordelijke Nederlanden bestonden veel vrouwenkloosters die de regel van Augustinus volgden, maar niet aangesloten waren bij een bovenlokale organisatie of kapittel. Een deel van die regularisengemeenschappen duidt hij aan als kloosters van conversinnen van Augustinus: zij volgden de regel van Augustinus maar combineerden die met een eenvoudige lekenachtige leefwijze. Kloosters van regularissen werden van oudsher bevolkt door koorzusters en meestal ook conversinnen. Conversinnen baden niet zoals koorzusters het volledige Latijnse koorgebed, maar de verkorte Nederlandstalige getijden. In de groep kloosters waar Goudriaan over schrijft, waren dus geen

43 Mol, ‘De tweede religieuze vrouwenbeweging’.

44 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*.

45 Ibidem, 364.

46 Van Engen en Verhoeven, *Monastiek observantisme*.

47 Goudriaan, ‘Observantie der conversinnen’.

koorzusters aanwezig, maar uitsluitend conversinnen. Hij veronderstelt vervolgens dat de zusters van de drie verwante kloosters Bethlehem (Westerblokker), Nazareth (Idsega) en Jerusalem (Venray) op zeker moment conversinnen waren. Zijn conclusie luidt dat de overgang naar de regel van Augustinus niet per definitie met observantie in verband moet worden gebracht, maar dat zij bovenal werd ingegeven door het geestelijke prestige dat de regel verleende.

De bundel uit 2008 biedt een aanzet tot verder onderzoek. De artikelen geven tezamen zeker nog geen compleet overzicht van de kloosterbeweging en de interactie tussen de verschillende orden onderling en met het Kapittel van Utrecht. De Orde van het Heilig Kruis blijft bijvoorbeeld buiten beschouwing. Van den Bosch heeft in 1968 een studie gemaakt over de observantie van de kruisbroeders.⁴⁸ Deze publicatie geeft nog altijd een goed overzicht van de hervormingsbeweging binnen deze orde, maar is inmiddels wel verouderd. De verslagen van het generale kapittel waren toen nog niet uitgegeven.⁴⁹ Ter gelegenheid van het 800-jarig bestaan van de orde heeft Janssen in 2010 een boek geschreven onder de titel *Oord van helder Licht*. Het is een synthese van een aantal artikelen die hij in de periode 2004-2009 in het tijdschrift *Clairlieu* heeft gepubliceerd. Hij heeft uit de verslagen van het kapittel systematisch alle kruisbroeders aan specifieke kloosters gekoppeld, waardoor per klooster een beeld ontstaat van het aantal intredes en verplaatsingen van kruisbroeders. Verplaatsing van broeders was een van de middelen om cohesie en observantie te bevorderen. De hervormingen van de kruisbroeders worden in dit boek echter niet in het bredere religieuze observantiestreven geplaatst.

Uit het bovenstaande korte overzicht - dat zeker geen aanspraak wil maken op volledigheid - van enkele recente studies naar de kloosters die als nieuwe stichtingen tot stand kwamen in de periode vanaf het einde van de 14de eeuw en in de 15de eeuw, volgt een aantal constatering. Allereerst ontbreekt in alle studies de archeologische component, zoals we hierboven reeds hebben geconstateerd. Het mag op zijn minst opvallend heten dat in de studie naar de Zwolse en Leidse vrouwenkloosters het woord archeologie in zijn geheel niet valt, terwijl diverse van de besproken kloosters ten dele zijn opgegraven. Verder zijn de religieuze gemeenschappen die niet tot de derde orde van Sint Franciscus behoorden, onderbelicht gebleven, en dan vooral wat betreft het observantieproces in de 15de en 16de eeuw. Tot slot zijn de studies sterk gericht op de 'explosie' van religieuze gemeenschappen aan het einde van de 14de eeuw en de eerste helft van de 15de eeuw. We krijgen geen goed beeld van de levenskracht van de devotie en kloosterbeweging aan het einde van de 15de en in de 16de eeuw. Volgens De Melker nam het religieuze element in de kloosters in de loop van de 15de eeuw af en het sociale element juist toe. De vrouwenconventen zouden steeds meer zijn gaan functioneren als 'huizen voor ongehuwde dochters uit grote gezinnen'.⁵⁰ De Melker stelt zelfs dat de kloosters hun rol in de instrumentele devotie volledig verloren. In het tweede kwart van de 15de eeuw zouden nog nauwelijks schenkingen van burgers voor het zielenheil voorkomen.⁵¹ Parallel hieraan zakte de bestelling van memoriemissen volgens hem in de tweede helft van de 15de eeuw sterk in.⁵² De oorzaak zou zijn dat de burger zelf de vorm en inhoud van zijn devotionele activiteiten wilde bepalen.

1.4 Probleemstelling

Als de analyse van De Melker juist is en zijn bevinding niet alleen voor Amsterdam geldt, maar ook voor soortgelijke steden in de omgeving, dan doet zich de stichting van een nieuw vrouwenklooster in de late 15de eeuw als een historisch probleem voor. Waarom kwam in Westerblokker vlakbij Hoorn in 1475, op een moment dat de bevolking van Hoorn al decennia lang nauwelijks groeide, het kloosterlandschap verzadigd leek te zijn en de instrumentele devotie onder de burgers aan het afnemen was, nog een volledig nieuw klooster tot stand? Wat zegt dit over de monastieke beweging in zijn geheel? Bethlehem

48 Van den Bosch, *Studiën over de observantie*.

49 Van de Pasch, *Definities der generale kapitfels*.

50 De Melker, 'Burgers en devotie', 283.

51 Ibidem, 284.

52 Ibidem, 304.

maakte in korte tijd een proces door van een lekenzuster-gemeenschap onder de derde regel van Franciscus naar een klooster volgens de regel van Augustinus onder het gezag van de orde van de kruisbroeders. Dit proces van verkloosteren en institutionalisering kwam voort uit een streven een klooster te vormen naar het klassieke monastieke model. Bethlehem lijkt bij uitstek een exponent van het observantiestreven binnen de religieuze vrouwengemeenschappen te zijn geweest. Het is een van de weinige laatmiddeleeuwse vrouwenkloosters die grootschalig archeologisch zijn onderzocht en waarbij de opgravingen dusdanig veel sporen en vondstmateriaal hebben opgeleverd dat deze voor analyse boven het niveau van puur beschrijven geschikt zijn. Dit alles stelt ons in staat de verkloosteren van een religieuze gemeenschap binnen de brede context van de laatmiddeleeuwse kloosterbeweging in detail te volgen.

Centraal in dit boek staat de vraag wat de levenskracht van de religieuze vrouwenbeweging in de late 15de en vroege 16de eeuw nog was. Om daarop een antwoord te kunnen geven, dient een aantal logische deelvragen te worden gesteld. Waarom werd in 1475 nog een nieuw klooster gesticht? Welke plaats nam Bethlehem in binnen het netwerk van religieuze instellingen binnen West-Friesland in en wat zegt dit over de motieven achter de stichting? Waarom vond deze stichting op het platteland plaats en niet in één van de West-Friese steden? Hoe lang kon dit nieuwe klooster groeien en zich uitbreiden? Hoe uitte de verkloosteren zich ruimtelijk en materieel? Wanneer is de omslag zichtbaar?

De vestiging van Bethlehem op het platteland in plaats van in een stad is daarbij een gegeven dat extra aandacht verdient. De laatmiddeleeuwse kloosterbeweging wordt namelijk over het algemeen opgevat als een typisch stedelijk fenomeen. De Melker duidt bijvoorbeeld het type gemeenschap dat zich vanaf eind 14de eeuw snel vermenigvuldigde, vanuit de Amsterdamse situatie aan als het stadsklooster.⁵³ De participatieve en instrumentele devotie kwamen volgens hem in dit type gemeenschap samen en dit vormt de verklaring voor het grote succes van de beweging. Van Luijk heeft in haar studie gekozen voor een vergelijking tussen de steden Leiden en Zwolle, die exemplarisch voor Holland en de IJsselstreek zouden zijn. Impliciet karakteriseert ze daarmee de door haar aangeduide tweede religieuze vrouwenbeweging als een stedelijk fenomeen. Inderdaad zijn verreweg de meeste van deze gemeenschappen in steden tot stand gekomen. In dat opzicht is het logisch de beweging als een stedelijk fenomeen aan te duiden. De typering als stadskloosters suggereert dat die kloosters bewust een positie midden in het stedelijk leven kozen. De invoering van clausuur (kloosterslot) bij diverse stadskloosters, waarbij juist afzondering wordt nagestreefd, lijkt dan een ambivalente houding ten opzichte van het stedelijk leven: midden in of afgezonderd van de samenleving? Of liggen er andere beweegredenen ten grondslag aan de keuze voor vestiging in de stad dan de roeping tot een bestaan midden in de samenleving? Waarom kozen sommige gemeenschappen, zoals Bethlehem, juist niet hiervoor? Wat zegt dit over het stedelijk karakter van de laatmiddeleeuwse kloosterbeweging?

Om al deze vragen te beantwoorden wordt in dit boek een volledig historisch en archeologisch beeld geschetst van Bethlehem tegen de achtergrond van het netwerk van religieuze vrouwengemeenschappen in West-Friesland. Cruciaal daarbij is de vraag of Bethlehem werkelijk onder het gezag van de kruisbroeders viel. Hierover is namelijk nogal wat verwarring in de literatuur. In publicaties die specifiek gericht zijn op de kruisbroeders, zoals de studie naar de observantie van de kruisbroeders van Van den Bosch, staat dat Bethlehem onder het gezag van het generale kapittel van de kruisbroeders stond.⁵⁴ Toch is bijvoorbeeld Van Dijk in zijn boek over de constituties van de Windesheimse vrouwenkloosters heel stellig dat Bethlehem nooit tot de orde van de kruisbroeders heeft behoord.⁵⁵ Goudriaan deelt de zusters van Bethlehem in bij de conversinnen van Augustinus, wat de vraag oproept of dat overeenstemt met een positie binnen de orde van de kruisbroeders, die reguliere kanunniken waren.⁵⁶ De vraag naar de rol van de kruisbroeders bij de begeleiding van de zusters van Bethlehem zal in dit boek definitief worden beantwoord. Deze blijkt veel groter te zijn geweest dan gedacht en dit biedt een breder perspectief op de kloosterbeweging in zijn geheel.

53 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 274.

54 Van den Bosch, *Studiën over de observantie der kruisbroeders*, 127.

55 Van Dijk, *Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters*, 196. Volgens Frenken viel het klooster onder het Kapittel van Venlo: Frenken, 'Augustinessen-klooster te Zoeterbeek', 184.

56 Goudriaan, 'Observantie der conversinnen van Sint-Augustinus', 195.

1.5 De bronnen

Voorafgaand aan de eerste opgravingscampagne in 2003 zijn de historische bronnen ten aanzien van Bethlehem geïnventariseerd. Dit leverde niet meer op dan de vermeldingen in enkele kronieken. De verwachting was, niet veel in de archieven terug te vinden. Het historisch onderzoek dat voor dit boek is uitgevoerd, bracht bronnen aan het licht in diverse archieven in binnen- en buitenland. Aan het klooster worden twee statutenboeken toegeschreven. Het eerste ligt in de universiteitsbibliotheek in Utrecht. Het tweede bevindt zich in de universiteitsbibliotheek van Oxford en is voor de geschiedenis van het klooster een zeer belangrijk boek. Het wordt vermeld in een catalogus van die bibliotheek, maar is verder in de Nederlandse geschiedkundige literatuur onopgemerkt gebleven. Het handschrift dateert uit 1537 en bevat niet alleen de statuten, maar ook een memorieboek waarin professies en overlijdens van zusters en biechtvaders zijn bijgehouden en waarin staat geschreven op welke dagen voor wie memoriemissen moesten worden gehouden. In hoofdstuk 2 zal uitgebreid op de inhoud en overleveringsgeschiedenis van beide handschriften worden ingegaan. Het archief van het klooster is niet overgeleverd. We zijn daarom aangewezen op alle mogelijke andere bronnen, zoals aktes, stukken uit het oud-rechterlijk en het oud-notarieel archief van Hoorn, de verslagen van het generale kapittel van de orde van de kruisbroeders en stadskronieken. Verder zijn van groot belang de stukken die zijn opgesteld vanaf het moment dat de stad Hoorn het beheer over de kloostergoederen overnam. Hieruit zijn veel gegevens over het grondbezit en de inkomstenbronnen van het klooster af te leiden. Ter aanvulling wordt gebruik gemaakt van historische bronnen die handelen over andere kloosters in West-Friesland.

Naast de historische bronnen beschikken we over de resultaten van het archeologisch onderzoek. In aparte deelrapporten zijn de sporen, het vondstmateriaal, het ecologische materiaal (dierlijk botmateriaal, visresten en zaden) en de menselijke skeletten op specialistisch niveau uitgewerkt.⁵⁷ Deze vormen de bouwstenen voor een reconstructie van het klooster. Speciale aandacht gaat uit naar de materiële cultuur, en dan met name de keramiek. Vanwege de enorme hoeveelheid vondstmateriaal is het mogelijk deze zeer systematisch te beschrijven en analyseren. Dit geeft een kader waarbinnen vondsten van andere kloosters kunnen worden geplaatst. Een bijzondere vondstcategorie wordt gevormd door resten van beeldjes en reliëfs van pijpen en terracotta. Vergelijkbare vondsten zijn op veel kloosterterreinen in Nederland gedaan, maar de omvang en diversiteit bij Bethlehem zijn ongeëvenaard. Het vermoeden bestaat dat Bethlehem hierin niet op zichzelf staat maar als representatief voor veel vrouwenkloosters kan worden gezien. Ook voor deze vondstcategorie geeft het klooster een kader waarbinnen vondsten van andere kloosters kunnen worden geanalyseerd.

1.6 Indeling

Het boek is chronologisch-thematisch ingedeeld: het begint met de stichting en eindigt met de opheffing en wat daarna gebeurde. Tussendoor staan thematische hoofdstukken over het religieuze leven en het economisch leven in het klooster. Voor het goed begrijpen van de positie van Bethlehem in het kloosterlandschap wordt veel aandacht besteed aan de *cura monialium* door de kruisbroeders.

Deze studie vangt aan met een historiografie van klooster Bethlehem om een beeld te krijgen van de stand van het onderzoek tot op het moment van aanvang van het dissertatieonderzoek. Tevens worden in dit hoofdstuk de twee statutenboeken onder de loep genomen waarvan wordt verondersteld dat ze van Bethlehem zijn geweest. Van belang is vast te stellen of ze inderdaad in Bethlehem zijn gebruikt, wanneer ze zijn geschreven en tot wanneer en hoe ze hebben gefunctioneerd. Een volledige transcriptie van het tweede statutenboek is als bijlage achter in dit boek opgenomen.

57 Berg, *Buitenklooster Bethlehem* 1; Schrickx, *Buitenklooster Bethlehem* 3; Van Dijk, 'Dierlijke resten van klooster Bethlehem'; Beerenhout, 'Archeologisch onderzoek van het bot van vissen'; Schrickx en De Sitter-Homans, 'Archeobotanisch onderzoek van twee monsters'; D'Hollosy, *Fysisch antropologisch onderzoek van de begraafplaats*.

In hoofdstuk 3 komt het monastieke landschap aan bod. Deze achtergrond is noodzakelijk om het hoe en waarom van de stichting van Bethlehem te begrijpen. Dit hoofdstuk beschrijft de ontwikkeling van de religieuze vrouwenbeweging in de 14de en 15de eeuw, geeft uitleg bij de diverse religieuze termen die in dit boek aan de orde komen, en biedt een korte geschiedenis van de religieuze gemeenschappen in de regio West-Friesland. Hoeveel religieuze vrouwengemeenschappen waren er omstreeks 1475? Welke leefregels volgden deze gemeenschappen en tot welke ordes behoorden zij? Speciale aandacht gaat uit naar de grauwezusters omdat zij tot nu toe een onbekende groep in West-Friesland vormden en omdat zij net als Bethlehem als exponent van de observantiestroming kunnen worden gezien.

Hoofdstuk 4 zoomt verder in op de locatie waar het klooster werd gebouwd, beginnend bij de middeleeuwse ontginning en de vroegste geschiedenis van Westerblokker. Het landschap heeft grote invloed gehad op de inrichting van het kloosterareaal, zoals in een later hoofdstuk duidelijk gemaakt zal worden. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de stichting en worden de stappen in het verkloosteringsproces dat Bethlehem heeft doorlopen, geanalyseerd. Door wie is het klooster gesticht? Hoe snel groeide het klooster? Is het inderdaad onder het gezag van de orde van de kruisbroeders gevoegd en wanneer vond dit dan plaats? Grote aandacht gaat hierbij uit naar de observantisme binnen de Orde van het Heilig Kruis en de wijze waarop de kruisbroeders invulling hebben gegeven aan de zielzorg binnen de onder hun hoede geplaatste vrouwenkloosters.

Hoofdstuk 5 gaat over het religieuze leven in het klooster. Het statutenboek uit 1537 vormt hierbij de voornaamste bron. Wat betekende de overgang naar de orde van de kruisbroeders concreet voor het leven in het klooster? Als eerste staan de biechtvaders centraal, waarbij de aandacht uitgaat naar hun persoonlijke rol bij de verkloosteringsproces. Daarna volgen de zusters. Hier worden de bekende gegevens over de zusters in een collectieve groepsbiografie gevat. Wie waren zij? Waar kwamen zij vandaan? Wat was hun sociale achtergrond? Deze methode staat bekend als prosopografie, zoals onder andere door Van Luijk toegepast in haar studie naar de religieuze vrouwenbeweging in Zwolle en Leiden.⁵⁸ Vervolgens richt de aandacht zich op de vraag op welke wijze de levenswijze in Bethlehem zich onderscheidde van die van de andere religieuze vrouwengemeenschappen in de omgeving.

Hoofdstuk 6 gaat over het economisch leven in het klooster, meer in het bijzonder naar het grondbezit en de inkomsten. De reconstructie van het grondbezit is mogelijk door vanuit 18de-eeuwse bronnen terug in de tijd te gaan. Na opheffing van het klooster werd de voormalige kloostergrond in stukken verhuurd en vervolgens verkocht. De eigenaren van de verkochte percelen zijn te volgen in de transport- en hypotheekregisters, de registers van de 40ste penning en de verpondingsregisters. Aan de hand van de namen van de eigenaren van de percelen en de belendende percelen en de oppervlaktes van de grond kan worden achterhaald welke percelen ooit van Bethlehem zijn geweest. In dit hoofdstuk komen alleen de resultaten van deze retrospectieve methode aan bod. De reconstructie zelf is in het laatste hoofdstuk vastgelegd.

In hoofdstuk 7 staat het klooster als gebouwencomplex centraal. Hierin worden eerst de aangetroffen archeologische structuren besproken. Daarna volgt een beschrijving van het kloosterareaal, inclusief bijgebouwen, bruggen en andere archeologische sporen. Centraal staat de vraag hoe de verkloosteringsproces zich hierin uitte. Een apart deelonderwerp binnen dit hoofdstuk handelt over de omgang met de dood. Het kerkhof van het klooster, dat voor een deel is opgegraven, vergt een afzonderlijke analyse. De sporen en structuren worden vergeleken met opgravingsgegevens van andere kloosters, indien deze aanvullende informatie opleveren. Vooral voor het kloosterareaal is het vergelijkingsmateriaal beperkt. Dit hoofdstuk geeft voor het eerst een beeld van de inrichting van een kloosterterrein in een ontginningsgebied en geeft Bethlehem daarmee de rol van een toekomstige referentiesite in de kloosterarcheologie.

Daarna volgt in hoofdstuk 8 een complete beschrijving van de aangetroffen materiële cultuur van het klooster, waarbij de keramiek het hoofdonderwerp vormt. We kunnen dit zien als een soort van materiële boedelinventaris van het klooster. Indien mogelijk vindt een koppeling plaats met de werkzaamheden en functies die besproken zijn in de voorgaande hoofdstukken. Dit hoofdstuk poogt tevens een beeld te geven van de materiële cultuur van kloosters in het algemeen in de 15de en 16de eeuw. Het

materiaal wordt vergeleken met de archeologische vondsten van andere kloosters om algemene tendensen inzichtelijk te maken.

Hoofdstuk 9 is gewijd aan een specifieke vondstcategorie: beeldjes en reliëfs van pijpen en terracotta. Bethlehem beschikte over een grote inventaris aan deze devotionalia. Deze geven een beeld van de grote aandacht voor devotie in de gemeenschap. Dit hoofdstuk vormt een belangrijke aanvulling op het beeld dat we van het kloosterinterieur uit historische bronnen en overgeleverde kunsthistorische objecten hebben.

Hoofdstuk 10 pakt de lijn op van hoofdstuk 3: de geschiedschrijving tot het moment van opheffing. Wanneer was het klooster over het hoogtepunt heen en wat zegt dit over de mate van succes? Hoe was de houding van de bevolking en de overheid ten opzichte van het klooster in deze periode? Het hoofdstuk eindigt met de Reformatie en het wel en wee van de laatste zusters.

Hoofdstuk 11 gaat over de tijd na opheffing van het klooster. Belangrijk aan dit hoofdstuk is de retrospectieve methode die is gebruikt om tot een reconstructie van het kloosterareaal te komen. Daarvoor was een reconstructie van de eigenaren van de percelen in de 18de eeuw noodzakelijk. Tevens is de geschiedenis van het huis Bethlehem als laatste restant van het klooster van belang voor de interpretatie van de archeologische gegevens.

Het boek eindigt met een slotbeschouwing waarin een aantal rode draden die door de analyse van de historische en archeologische bronnen lopen, weer bij elkaar komen. De verschillende deelconclusies in de hoofdstukken worden hier niet allemaal herhaald. In de slotbeschouwing wordt de verfloetering van Bethlehem geplaatst binnen de observatiebeweging bij de kruisbroeders in de brede context van de algehele kloosterbeweging. Tot slot wordt hierin een aantal aanknopingspunten voor vervolgonderzoek geboden.

In de bijlagen staan tot slot een lijst van alle bekende zusters en de transcriptie van het statutenboek uit 1537, inclusief de kalender met memorieboek en de regel en de sermoen van Augustinus, zodat deze bron voor toekomstig onderzoek ter beschikking staat.

Tot slot wijs ik hier nog op de standaardisatie in naamgeving van de kloosters die in de tekst is doorgevoerd. De vrouwelijke gemeenschappen zijn in bijna alle gevallen genoemd naar vrouwelijke heiligen. In de bronnen worden de heiligennamen nog al eens verbasterd op basis van de wijze waarop de kloosters in de volksmond werden genoemd. In het *Monasticon Trajectense* zijn de namen gestandaardiseerd waarbij het uitgangspunt de schrijfwijze van de heiligennaam is. Dit leidt tot in Hoorn ongebruikelijke namen, zoals het Agnesconvent en Gertrudisconvent. Deze namen worden in de verschillende studies die zijn verschenen over de Moderne Devotie nagevolgd. In deze studie is hierbij aangesloten.